

NOSZKAI GÁBOR

Szabó Zoltán politikai arcéle, részvétele az antifasiszta mozgalomban*

George Orwell 1944 szeptemberében Arthur Koestlert méltató tanulmányában ezt írta: „1933-tól fogva szinte minden baloldali elkövette azt a bűnt, hogy antifasiszta akart lenni anélkül, hogy antitotalitárius legyen.”¹ Szabó Zoltán soha nem osztozott a baloldali írók sokaságának e bűnnel felérő hibájában.

1922 és 1930 között a hatalomhoz lojális, ám az állami nacionalista-irredenta ideológiát mégsem szervilisen kiszolgáló Budapesti Kegyesrendi Piarista Gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait. Személyiségét és műveltségét a keresztény (ezen belül a katolikus) vallás és kultúra alapozta meg. A katolicizmus nála nem a Szentírás betűinek és nem dogmák rendszerének elsajátítását jelentette: a *katholikosz* görög antikvitásból származó fogalma jegyében a legteljesebb *szellemi egyetemesség* felfogására és átélésére törekedett. A piarista gimnáziumnak a társadalomban betöltött szerepét és egyedi pedagógiai jellemzőit Szabó Zoltán évfolyamtársa, Örkény István foglalta össze: „....Az egyik legjobb hírnevű iskolája volt az országnak. Félig-meddig a Horthy-rendszernek afféle káderiskolája volt, mert számtalanok, akik onnan kikerültek, azokból magas állású tisztviselők és vezető emberek lettek. ...felejtethetetlenül és máig ható érték maradt szá-

* *Cifra nyomorúság.* Tudományos konferencia Szabó Zoltán 100. születésnapján. Politikatörténeti Intézet, 2012. június 6. Előadás, szerkesztett változat.

¹ George ORWELL: Arthur Koestler. (1944.) In: George ORWELL: Arthur Koestler. Secker and Warburg, London, 1946. (George ORWELL: *Az irodalom fűlszámolása.* Ford.: SZILÁGYI Tibor. Európa, Budapest, 1990. 292.)

momra,... hogy én olyan világban nőttem fel, amely tele volt nemzeteket gyűlölő uszításokkal, például a revizionizmus jegyében a szomszéd népeket gyalázó hangulatokkal. Ez a piaristáknál nem létezett! ...Az a tény, hogy a mi tanáraink egy olyan szerzetesrend tagjai voltak, amely nemzetközi volt, a nevelésnek ezt a részét, ezt az uszító, másokat lebecsülő hangot sohasem ismertem, sohasem hallottam. ...A hazaszeretetnek a tisztességes módját hordom a véremben azóta is, mert ezt kaptam tőlük. ...Ide fölvettek paraszt- és munkásfiúkat is, legfőképpen azzal a szándékkal, hogy utánpótlást neveljenek maguknak. ...A demokrácia, amit az előbb idéztem, ami a Horthy-korszakban meglehetősen ritka tünemény volt, az ebben az értelemben is [megnyilvánult]. Mi nem egy osztály, egy társadalmi osztály reprezentatív iskolája voltunk, hanem az ország egyik reprezentatív iskolája.”²

Diákjai számára pl. Sík Sándor egy személyben jelentette a tudós tanárt, a cserkészeti szellemi- és gyakorlati feladatok megoldására nevelő közösségi vezetőjét és a gimnázium Vörösmarty önképzőkörét irányító szerzetest. Segítségével az ifjú Szabó Zoltán megismerhette az irodalmi alkotás és a kritikai műhelymunka örömét. Sík Sándor úgy nyújtott a diákoknak életre szóló eszményeket, hogy képes volt elkerülni bármilyen hamis eszményítést. Diákkori élményeiből mindvégig megőrizte a katolicizmus humanista embereszményét, s ez írói esztétikai rendszerének része lett. Évtizedek távolából több tanítványa is felidézte Sík Sándor szálólóigévé rögzült mondatát: „*Ez a világ nem a mi világunk.*” Szelíd, szembeszegülést nem tartalmazó állásfoglalásával mégis elhatárolódott az 1920-as évek hazai közgondolkodásától. Szabó legkorábbi olvasmányélményei szintén Sík Sándorhoz kapcsolódnak.

A gróf Teleki Pál által támogatott *Fiatal Magyarország* című kiadvány 1930-ban tette közzé azt a tizenöt szerző által készített, minden cserkészcsapathoz eljuttatott írást, amely utóbb *Zöld Füzet*³ néven vált közzismertté. A hitvallás a magyarság mint közösség tartalmának meghatározását és megújítását tűzte ki céljául,

² Beszélgetés Örkény Istvánnal. A közlésért köszönettel tartozom Varga Katalinnak. Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM).

³ *Fiatal Magyarország. Eszmék és elszánások.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930.

akárcsak a kor számos neves gondolkodója. Ebben az évben adta közre Sík Sándor is tanulmányát, benne a szintén szállóigévé vált gondolattal: „Emberebben ember és magyarabban magyar társadalomért.”⁴ Ez a leghitelesebb célkitűzést és feladat-meghatározást jelentette ifjú szerzőnk számára. Ezt vallotta Szabó Zoltán patrónusa, Szekfű Gyula is, aki 1934-ben Sík jelmondatát politikai nagyesszéje bővített változatának fejezetcímeként építette be a korábbi kiadásoknál kissé bizakodóbb állapotrajzába.⁵ A reformkortól a 20. század első harmadáig ívelő fejtegetések Szabó társadalomszemléletére is befolyást gyakoroltak. Karácsony Sándor, Sík Sándor, Szekfű Gyula eszméi vezették el Szabó Zoltánt a falukutató munkához.

Falukutató író (1933–1938)

Szabó Zoltán az 1930-as években tömegekre ható ideológiákkal szembesült. Távol állt tőle a harcoló államegyház, a kibontakozó, majd újraeledő, Prohászka Ottokár közírói életművére alapított politizáló kereszténység hatalomértelmezése és társadalmireform-felfogása. Katolikus hite nem alakult át keresztény-nemzeti ideológiai dogmává. A *Zöld Füzet* hatására induló *Fiatal Magyarország* nevű cserkészlap alkalmas műhelyként szolgált Szabó Zoltán szerzői és szerkesztői tevékenységéhez. Itt tette közzé *Társadalomkutatás* című tanulmányát, amelyben programot adott korosztályának: „Szociográfián keresztül vezet az út a szociális elmélethez, ha ugyan vezet az elmélethez, mert egyáltalán nem az elmélet a fontos... Az emberrel, és nem elmélettel akarjuk megoldani a szociális problémát. ...A cél, a végső cél egy olyan generáció nevelése, mely állandóan ott tartja a kezét a szociális állapot ütőerén, mely egy élő

⁴ Sík Sándor: A cserkészlet. In: *Fiatal Magyarország*. Kiadja az MCSSZ IV. kerülete a Szent István Művelődési Ház támogatásával. Szerk. Barlay Ö. Szabolcs Székesfehérvár, 1999. 33.

⁵ SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920. 332.; *Három nemzedék és ami utána következik*. 4. kiad. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1935]; Ötödik könyv. Trianon óta. IV. fejt. Magyarabb magyarság felé. 466–499.

szociográfiát ismer.”⁶ A falukutató munkára először az Egyesült Államokból hazatérő Zilahy Lajos kérte fel, aki szeretne volna itt-hon meghonosítani az F. D. Rooseveltnél előkészítő társadalomkutatásokat. Zilahy 1934. februárban átvette a *Magyarság* nevű lap szerkesztését, s a kutatáshoz támogatást és újságírói állásokat ígért a fiataloknak. Tőlük ötleteket, tényfeltáró írásokat remélt. Szabó Zoltán Zilahy ösztönzéséről és a közeljövő lehetőségeiről beszámolt Buday Györgynek⁷ és Ortutay Gyulának⁸ küldött leveleiben. Bár Zilahy terve kudarcba fulladt, a falukutató munkára ösztönző késztetés sokukban mégis megmaradt.

Világképére döntően hatottak Németországban, illetve Erdélytől Konstantinápolyig szerzett úti élményei is. A sziléziai Löwenbergben, a pomerániai Danzigban és Berlinben tett látogatásai alkalmával megismerte a német ifjúság- és falupolitikát.⁹ 1934 tavaszán a sziléziai Boberhausban rendezett *Dunavölgyi konferencián* kapcsolatba került a román falukutatót megalapító Dimitrie Gusti szociológiai professzor tanársegédével, Anton Golopențiaival. Utóbbi meghívására 1935 nyarán Németh Lászlóval, Keresztury Dezsővel és Boldizsár Ivánnal együtt romániai tanulmányúton vett részt.¹⁰ Mint falukutató a világjobbító elméletekkel szemben a társadalmi valóság megismerésére és leírására törekedett. A keresés nála belső küzdelmet jelentett, világnézeti önmeghatározás nélkül.

Huszonnégy éves, amikor az 1936-os könyvnapon megjelenik *A tardi helyzet* című könyve. Széles körű vitát vált ki. Legszigorúbb

⁶ SZABÓ Zoltán: Társadalomkutatás. Fiatal Magyarország. (1934). In: *Hazugság nélkül. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái*. I–III. k. Szerkesztette: ANDRÁS Sándor–GYURGYÁK János–KENEDI János. Héttorony Kiadó, Budapest, é. n. [1990] I. k. 156–167.

⁷ 1934. február 10-én írja Buday Györgynek Szegedre: „.... akciónk egészen komoly.” (Szabó Zoltán levelei Buday Györgyhez, 1934–1935. Közli: VARGA Katalin. *Forrás*, Kecskemét, 2012. június. 75–92.)

⁸ 1934. február 13-án Ortutay Gyulának írja Szegedre: „.... így kezdődöm én a Névtelen Jegyzőnél”. (II.) (Szabó Zoltán levelei Ortutay Gyulának. Közli: VARGA Katalin. *Holmi*, 2012. július. 879–880.)

⁹ SZABÓ Zoltán: A német ifjúság a Harmadik Birodalomban. *Katolikus Szemle*, 1935. január. In: *Hazugság nélkül*. I. k. 82–86.

¹⁰ SZABÓ Zoltán: *A Vaskapun túl. Balkáni útikönyv. Az „Élet” szépirodalmi folyóirat kiadása*, Budapest, 1937.

kritikusai ideológiai keretek közé akarják szorítani a szerzőt és a művet: „A tardi helyzet megjelenése után szinte naponta kellett válaszolnom arra a kérdésre, hogy jobb- vagy baloldalon látjuk-e a kibontakozás útját. A válasz senkit sem elégíthetett ki, mert mindkét oldal felé csak tagadó lehetett... A magyarság számára nincs veszedelmesebb, mint egy belső világnézeti harc, sok áldozattal, tehát meg kell próbálni elkülöníteni a szociális változás ellenségeit, akik sokkal kevesebben kell hogy legyenek, mint egy osztály vagy egy oldal” – írja.¹¹ A társadalom többségét képező parasztságot tekint *a nép* meghatározójának. Meggyőződése szerint a magyar kultúra megújítása a népi hagyomány továbbfejlesztésével lehetséges. A megújított népi hagyomány vezethet a társadalmi szerkezet megújulásához, az egyenjogúsításhoz, és ezáltal – nem pedig forradalmi módszerekkel – a társadalom képviseleti rendszere is átalakítható. A földreformot nem tekinti önmagában elegendő megoldásnak: a parasztok számára új életformát kell kialakítani, és mindabban részesíteni őket, amit hiányolnak, és amiért a város után sóvárognak.¹² Tapasztalatait összegezve megállapítja, hogy a társadalom összetartó erői folytatkoznak. Falukutató munkásságának végkövetkeztetése: a népet be kell emelni a nemzetbe.

Az 1937-ben megalakult baloldali Márciusi Front vezéralakjait a hatóságok rendészeti és bírói eszközökkel fokozatosan ellehetetlenítették. Ezért aztán Szabó Zoltán egyre kevésbé látta értelmét bármiféle csoportos közéleti kezdeményezésnek. Íróként egyre tevékenyebb. 1938-ban adta közre *Cifra nyomorúság* című könyvét, amelyben a Cserhát-, a Mátra-, a Bükk-vidéken végzett kutatásainak eredményeit összegezte. Ekkor vált falukutatóból társadalomkutató és elemző szerzővé. Tardi szociográfiájánál immár teljesebb társadalomképet ad: a térség parasztságának bemutatása, a falvak jellemzése mellett külön fejezetekben elemzi a munkások (bányászok), az értelmiség falusi és városi rétegeit. Legszigorúbb kritikával a magyar középosztályt illeti. Megállapítja: mindössze két dologban egységesek: az „úri” életforma megjátszásában és a társadalom kiszolgáltatott tömegei feletti könyörtelen uralkodás-

¹¹ Szabó Zoltán: A társadalomkutatás célja. *Hitel*, 1936/3. In: *Hazugság nélkül*. I. k. 176.

¹² Szabó Zoltán: Magyar nép, magyar város. *Magyar Szemle*, 1939/3. 219.

ban. Ez a korszaka azzal zárult, hogy aláírta az első zsidótörvény ellen tiltakozó keresztény írók és művészek által 1938 tavaszán közreadott ún. Makai-nyilatkozatot.

A nemzetiszocializmussal szemben a nemzeti kultúrát védő közíró (1939–1944)

Pethő Sándor főszerkesztő felkérésére Szabó Zoltán 1939 áprilisától 1944 februárjáig gondozta önálló rovatát a *Magyar Nemzet* hasábjain, először „Jámbor szándék” címmel.

Szerkesztői és hírlapírói célja azonos: felidézni és meghonosítani a svájci *Geistige Landesverteidigung* (szellemi honvédelem) függetlenségi hagyományát, amely széles körű népi kezdeményezés volt a nagynémet hatalmi törekvésekkel szemben. Tudatosítani akarta olvasóival, hogy a nemzetiszocialista befolyás a magyar államot és társadalmat veszélyezteti. Eltávolodott Szekfű Gyulának a magyarságot „alkatközösségként” meghatározó szemléletétől.¹³ Szabó Zoltán célja a tények felismertetése volt. Kibontakoztatta a legigényesebb magyar politikai publicisztika műfaját. Németellenes beállítottsága folytán szembenállt a nemzetiszocializmus ideológiájával és a hatalmi ágak elválasztásának montesquieu-i elvét tagadó Harmadik Birodalom totális államának működési gyakorlatával. A nemzetiszocializmust (a német nácizmust, az antiszemitizmust és a nyilas hungarizmust) mint emberellenes, a magyar társadalom demoralizálásával, széthúzásával és alávetésével járó eszméket utasította el. A „Jámbor szándék” rovat első összeállítása *Szellemi Honvédelem* címmel a *Magyar Nemzet* 1939. június 9-i, vasárnapi számában jelent meg.¹⁴ Juhász Gyula történész szerint: „Részletesen kigondolt tervezet... a háború kitörése előtt csak egy született: a Szabó

¹³ *Mi a magyar?* Szerk.: SZEKFI Gyula. A Magyar Szemle Könyvei. XV. Budapest, 1939. 7.

¹⁴ SZABÓ Zoltán: „Jámbor szándék”. A szellemi honvédelem céljairól és módszeréről. I–III. *Magyar Nemzet*, 1939. június 18. 11., június 25. 13., július 2. 9–10. In: *Szellemi Honvédelem. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái*. Héttorony Kiadó, Budapest, é. n. [1992] 56–72.

Zoltáné.”¹⁵ Augusztus 20-án bejelenti: „már kész a haditerv”, s azt ígéri, hogy a legközelebbi jövőben előterjeszti a konkrét társadalmi szervezet formáit.¹⁶ Egy héttel később a szerkesztőségben bejelentette, hogy „a közbejött világesemények (azaz a háború kitörése)¹⁷ miatt kissé kitolódott” a mozgalom beindítása. A *Magyar Nemzet* vasárnapi számában¹⁸ megjelenő állandó rovatának címe is *Szellemi Honvédelemre* változott. Itt és ekkor hozta nyilvánosságra a szerkesztőségben augusztus végén közölt véleményét.¹⁹ A fasizmus térnyerését pusztító folyamatként érzékeli, ami a katonai megszállást és a gyilkosságokat lélektani és nyelvi eszközökkel készítette elő. Az ideológiai térfoglalással szemben az évszázados magyar függetlenségi patrióta hagyományra hivatkozik. A földkérdés kapcsán Pethő Sándort idézi: „mikor a hazai középosztály nagyobbik része azzal foglalkozik, hogy porladó ősei papírját kikeresse, [...] s mikor a *Kié legyen a föld?* kérdését *Ki bérelje a földet?* kérdésével akarja megoldani [...]. Most már valóban ideje lenne megérteni, hogy kell a szociális honvédelem [...] Voltak idők a történelemben, amikor a szociális igazság nem a nemzeti szabadság mellett, hanem ellene érvényesült.”²⁰

A *Vészhelyzet* kultúráért és nem politikai elemzőért kiált. 1939 decemberében Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent *A Szellemi Honvédelem Naptára*,²¹ élén Babits Mihály *Ezerkilencszáznegyven* című versével. E naptárban a legkülönbözőbb művészi irányzatok, közéleti csoportok képviselői az önmagukat sehová besorolni nem akaró individualista humanistákkal együtt szólaltak meg. Móricz Zsigmond és Szabó Dezső mellett Illyés Gyula szociográ-

¹⁵ JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 86.

¹⁶ MURÁNYI Gábor: A szellemi honvédelem. In: *Magyar Nemzet 50 év. Jubileumi évkönyv. 1938–1988*. Pallas, Budapest, 1989. 36.

¹⁷ Lengyelország német és szovjet megtámadása, a második világháborút előidéző fegyveres konfliktus.

¹⁸ *Magyar Nemzet*, 1939. szeptember 17.

¹⁹ SZABÓ Zoltán: *Szellemi Honvédelem* (A Szellemi Honvédelem Szövetsége tervét el kell halasztani.) Uo.

²⁰ SZABÓ Zoltán: A föld. *Magyar Nemzet*, 1939. október 15. In: *Szellemi Honvédelem*. i. m. 128–130.

²¹ SZABÓ Zoltán (szerk. és kiad.): *A Szellemi Honvédelem Naptára*. Globus Nyomda, Budapest, 1939.

fiáját Sugár Kata szociofotói tették nehezen feledhetővé. Kassák Lajos és Pethő Sándor, Kodolányi János és Márai Sándor, Tamási Áron és Veres Péter, Keresztury Dezső, Kunszery Gyula, Erdei Ferenc, Cs. Szabó László, Ortutay Gyula és Darvas József sem a megelőző időszakban, sem pedig ezt követően nem szerepeltek együtt irodalmi antológiában vagy közéleti kezdeményezésben. A közreműködők között találjuk Jászi Oszkár tanítványát, Csécsy Imrét; a szellemi honvédelem fontosságát a munkásság körében hangsúlyozó Millok Sándort; a szerzők egymás iránti bizalmatlanságát tompító Katona Jenőt; Szekfű Gyula tanársegédjét, Gogolák Lajost és a marxista közgazdászt, Markos Györgyöt. A naptár a nemzetiszocializmussal szembeni ellenállás egyedülálló vállalkozása, a korabeli szellemi ellenállás ritka dokumentuma.

1940 januárjában a *Magyar Nemzet* „Szellemi Honvédelem” rovata egyhasábnyi terjedelművé zsugorodott. A cenzúra az állam külpolitikai érdekeinek védelmében annyit törölt belőle, hogy ellehetetlenítette azt. Ezzel egyidejűleg Szabó Zoltán a Francia Köztársaság Kormányának ösztöndíjasaként (írói munkára, francia témáról) Franciaországba utazott.²² A háborús helyzetben gróf Teleki Pál nyújtott segítséget kiutazásához. 1940 tavaszán egyéves közírói, tevékenységét összegezte a *Magyar Szemlében*, rögzítve a mozgalom eredménytelenségét.²³

Franciaországban szerzett tapasztalatai tovább mélyítették szembenállását: Menekülő szemtanúja lett az ország náci megszállásának. Élményeiről cikksorozatban számolt be a *Magyar Nemzetnek*, s utóbb háborús útkönyvként is kiadta azt. Történt pedig, hogy június 5-én, Cernay la Ville-ből Párizsba visszatérve, huszonnyolcadik születésnapján megtudta: előző nap a várost legalább kétszáz német gép bombázta.²⁴ Másnap reggel 5-kor légiriadó ébresztette. „A követség nyilatkozatot íratott alá az itteni magyar diákokkal – írta –, hogy »ezután saját felelősségükre

²² SZABÓ Zoltán: Háborús utazás. 1–5. *Magyar Nemzet* 1940. február 8–11., 13.; Nyugati jegyzetek. (Párizs.) *Magyar Nemzet*, 1940. február 24., március 5., 29. In: *Szellemi Honvédelem*, i. m. 153–184.

²³ SZABÓ Zoltán: Szellemi honvédelem. *Magyar Szemle*, 1940. március 3. 191–197.

²⁴ SZABÓ Zoltán: *Összeomlás*. Nyugat, Budapest, 1940. 65.

maradnak idekinn».²⁵ Párizsból kerékpározva menekült, június közepén Rambouillet mellett, az erdőben töltötte az éjszakát. Francia katonák igazoltatták, német ejtőernyősnek vélték és kémkedéssel gyanúsították. Végül szabadon engedték. „Nem így gondoltam meglátni a Loire-t, e gyors rohanásban, szorító gondokkal a hátam mögött, és teljesen bizonytalan holnappal magam előtt. ...A minisztériumok ma reggel megkezdték a költözködést Bordeauxba, a követségek ugyancsak megkapták az értesítést, hogy a kormány a mai nap folyamán Bordeauxba megy. Tours teljesen feldúlt. A déli út mintha külön test lenne a városban, mely tolódik, mozog, kínlódik és hörög. Micsoda őrült népvándorlás ez? ... Attila elől menekülhettek így a népek és családok valamikor, vagy a török elől a Balkánon, vagy a földrengés elől a Vezúv és Etna alatt... A város [Bordeaux] hangulata félelmetes.”²⁶

„A minisztérium nem úgy fest, hogy ott valamit el lehet intézni, a követség megint huszonöt kilométernyire van a várostól. ... Itt többezer kilométer távolságban, közel az Óceánhoz is, egészen és tökéletesen hazám sorsának vagyok részese.”²⁷ Nizzában érte a német-francia fegyverszünet híre, ahol az átmeneti pihenőből több mint két hónapig tartó kényszertartózkodás lett. Távollétében 1940 júniusában a *Magyar Nemzetben* megszűnik a „Szellemi honvédelem” Kunszery Gyula által szerkesztett rovata.²⁸ Szeptemberben Svájcban keresztül, Olaszországon és Jugoszlávián át visszatért Budapestre. *Élményei döbbenették rá: a Harmadik Birodalom Európát maga alá gyűrő hadigépezetével szemben Magyarország esélytelen.* Tapasztalatain alapuló meggyőződését szembesítette a politikai valóságtól elrugaszkodott magyar közgondolkodással: a hitleri Németországnak sohasem voltunk egyenrangú szövetségesei, és a fasiszmus ideológiája nem a magyar tömegek által vágyott és remélt *országgyarapítást*, hanem kizárólag a Harmadik Birodalom kelet-európai térfoglalását szolgálja. Szegedy-Maszák Aladár szerint:

²⁵ Uo. 66–67.

²⁶ Uo. 97–98., 117, 119., 121., 133.

²⁷ Uo. 134., 135.

²⁸ MURÁNYI Gábor: i. m. 36.

„A leglényegesebb új elem a Magyar Szemle-körből Pallavicini [György] kezdeményezésére alakult ki: ő, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Gogolák Lajos, Katona Jenő, Ortutay Gyula, Keszthelyi Nándor és Borbély Mihály körülbelül hónaponként egyszer valamelyikünknel találkoztunk, és elbeszélgettünk az aktuális és eljövendő politikai kérdésekről. ... A legerősebb, legmeggyőzőbb emberi érdeklődés Szabó Zoltánból áradt. ... Megnyerően, halkan, szerényen beszélt, mindent megfigyelt, mindent észrevett; ... kivételes tehetsége volt arra, hogy hangulatokat, szituációkat megérezzen és érzékeltessen, embereket a maguk egészében megértsen. ... Senki sem tudná jobban megírni azokat az időket, amikor a bajok, nehézségek és veszélyek ellenére az ember várakozással és kíváncsisággal nézett a jövőbe, egyre kevésbé tudta eldönteni, hogy alapjában véve inkább jót vagy rosszat vár-e.”²⁹

1941-től Szabó Zoltán a *Magyar Nemzet* irodalmi szerkesztője. Március 13-án barátaival meglátogatják a két munkaszolgálat között Budapesten tartózkodó Radnóti Miklóst.³⁰ Április 3-án Teleki Pál öngyilkosságának hírére barátja, Boldizsár Iván közli vele telefonon: „Megkérdeztem – írja –, hogy mi volt az öngyilkosság közvetlen oka. »Menj le a Duna-partra – mondotta komoran Boldizsár –, ott meglátod, miért!« ... Reggel tíz órakor... A Harmadik Birodalom motorizált hadosztályai gurultak Kelenföld, Mohács és Belgrád felé.”³¹ Április 7-én részt vesz Teleki Pál temetésén. Április végéről ezt írja Ortutay Gyula: „Lengyel Balázséknál voltunk vagy huszan-harmincan, s ismét a falukutatás és az eljövendő forradalom forgott a szőnyegen, s mindenki a maga modora és mániája szerint vitatkozott, rögeszmések társasága. Katona Jenő, Keszthelyi [Nándor], Kovács [Imre], Szabó Zoli, jómagam s a jelentéktelenebb statisztéria.”³² 1942. január 18-án Cserépfalvi Imre könyvkiadót a Bartók Béla úti Hadik-laktanyában szerzőiről,

²⁹ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanez...* Extra Hungarian... Európa, História, Budapest, 1996. 101., 103.

³⁰ RADNÓTI Miklós: *Ikrek Hava. Napló*. A szövegeket gondozta: FERENCZ Győző. Jegyzetek: MELCZER Tibor. Osiris, Budapest, 2003. 1941. március 14-i bejegyzés. 146.

³¹ SZABÓ Zoltán: 1956. Korszakváltás. In: *Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái*. IV. köt. Osiris, Budapest, 2006. 304.

³² ORTUTAY Gyula: *Napló*. I. (1938–1954.) Alexandra, Budapest, 2009. 235.

Szabó Zoltánról és Kovács Imréről kérdezik ki. Március végén ismét itt hallgatják ki Cserépfalvit. A vallatást vezető nyomozó arról faggatja, hogy szerzői (többek között Szabó Zoltán) és közte baráti vagy üzleti kapcsolat van-e.³³

Szabó Zoltán legközelebbi ismerősei és barátai közül Cserépfalvi Imre, Kovács Imre, Odescalchi Pál, Pallavicini György, Pálóczy-Horváth György és Szegedy-Maszák Aladár nyíltan rokonszenveznek az angolokkal.

Közülük többen együttműködnek Basil Davidsonnal, a brit titkosszolgálat (Special Operations Executive – SOE) hírszerzőjével is.³⁴ Szabó azonban Anglia iránti rokonszenve ellenére, kételkedik a brit felderítéssel való eredményes együttműködés lehetőségében.

1942 novemberében *Parasztok* címmel a nép ügyét támogató irodalmi művekből gyűjteményt szerkeszt irodalmunk parasztábrázolásának változásairól.³⁵ Elismeri a népi írók teljesítményét, közéleti mozgalmukat történelmi keretbe helyezi, ám elemzéseiben saját kritikus, távolságtartó magatartását is részletesen megindokolja. Hasonló hangvételűek Németh Lászlóról, Veres Péterről és Illyés Gyuláról készített portréi, valamint az 1937–1938-ban működő Márciusi Frontról és az 1943-as szárszói találkozóról szóló visszaemlékezései is.³⁶ Barátságai ellenére is megőrzi kritikus véleményét a népi mozgalom tagjairól „ez egymás ellen bátor nemzedék”-ről.³⁷ 1944 februárjában a *Magyar Nemzet* tudósítójaként részt vesz a Vigszínházban Herczeg Ferenc: *Aranyszárnyak* című darabjának bemutatóján. Színikritikáját egy gimnazista stílusában írja meg, s ironikusan jelzi távolságtartását a darabra

³³ CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Gondolat, 1983. 271.

³⁴ GALLIGAN-CSERÉPFALVI Katalin: Cserépfalvi Imre és társainak bűnügye, 1942. http://ezredveg.vasaros.com/html/2011_3/1103.html. ezredveg XXI. évf. 3. sz. 2011. III. 1–8. letöltés időpontja: 2012. VI. 18.

³⁵ SZABÓ Zoltán (szerk.): *Parasztok*. Így látták írók, költők, művészek. Cserépfalvi, Budapest, 1942.

³⁶ SZABÓ Zoltán: Szárszó. Új Látóhatár, München, 1959. In: *Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái*. Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások. Szerk.: ANDRÁS Sándor. Osiris-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, 2011. II. köt. 61–68.

³⁷ SZABÓ Zoltán: A „Központi Gyűlöldé.” *Magyar Nemzet*, 1941. március 2. In: *Szellemi Honvédelem*. [1992] 311–315.

és közönségére egyaránt jellemző anakronizmustól: „A régi magyar államiság összes vezető figuráit... láthattam együtt, először és utoljára.”³⁸

Magyarország német megszállásáról 1944. március 19-én kora délutánján értesül. Lapkiadója, Székely László, a néhai Pethő Sándor főszerkesztő sógora kétségbeesetten kéri, menjen be a szerkesztőségbe, különben másnap nem jelenik meg a *Magyar Nemzet*. „Hallgattam – írja Szabó. – »Nézd Laci – mondtam csendesen – a *Magyar Nemzet* már megszűnt! [...] Mi szüntetjük be a megjelenést. Önként. Meggyőződésből [...], mert a *Magyar Nemzet* a német megszállás alatt nem jelenhet meg.«”³⁹

Gül Baba utcai lakóhelyét fölszámolva még aznap illegalitásba vonul. Feleségét, Erzsébetet és Ádám fiát szülei házába, Diósdra menekíti. A Buda környéki családi házból bejárva bekapcsolódik az ellenállásba, de fegyverhez nyúlni nem hajlandó.

Az Egyetem téri Vén Diák eszpresszóban találkozik Pallavicini Györggyel. Pallavicini őrizetbe vétele előtt néhány nappal arról számol be, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szakasits Árpád után már nyomoz a Gestapo. Szabó Zoltán júliusban megkapta behívóját, meg is jelent a sorozáson. A hivatalos irat szerint „mindennemű szolgálatra és munkára alkalmatlan[ként] nem soroztatott be. Állítási kötelezettségének eleget tett.”⁴⁰

1944. augusztus 26-án este – Párizs előző napi visszafoglalásáról tudomást szerezve – tizenketten illegálisan ünneplik a szövetségesek katonai sikerét egy budai fényképész, Erdődi Mihály fotóriporter lakásán.⁴¹ „1944. október 15-re virradó éjszakát Pesten töltöttem. Egy fogorvosi rendelőben volt az éjszakám közel az Eskü [Március 15.] térhez. ... mint küszöb és ajtó közé szo-

³⁸ SZABÓ Zoltán: APPENDIX 2. Korszakováltás. In: 1956 Korszakováltás. *Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái*. IV. köt. Osiris, Budapest, 2006. 307.

³⁹ Uo. 287–288.

⁴⁰ A 309/1912. sz. katonai alkalmatlansági bizonyítvány (Budapest, 1944. július 17.) Kiállítva: PIM. Szabó Zoltán centenáriumi kiállítás (2012). Kurátor: Varga Katalin.

⁴¹ SZABÓ Zoltán: APPENDIX 2. I. m. 277.; Dr. Tóth Miklós kihallgatása. ÁVH Szalánczi Péter fn. [Gogolák Lajosról] BT-559. nyt. sz. 76–77. Közli: NÓVÉ Béla: Enigma-változatok. Töprengések Gogolák Lajos önarcképe, privát és publikus portréi felett. *Enigma*, 2009/59. 129.

rult ujj, úgy vagyunk.”⁴² Október végén a Tabánban séta közben találkozik az ellenállást szervező Kovács Imrével és viszontlátja Tamási Áront: „A tudatokból elpárolgott a gyülekezéstilalom...”⁴³ Fél éven át folytatja még a fegyvertelen ellenálló tevékenységét: „Rám az a feladat hárult volna, hogy Kovács Imrével repüljek át az orosz főhadiszállásra, kapcsolatot teremteni Malinovszkijjal, amitől húzódoztam: a marsall aligha tudja, kik vagyunk, s tábornokkal író aligha boldogul...”⁴⁴

A fegyveres partizánküzdelmet a hazai viszonyok között értelmetlennek, önpusztítóknak tekinti. Ezért nem vesz részt a „szóval, tollal és fegyverrel” ellenállást választó Teleki Pál Munkaközösségben, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságában és a Szent-Györgyi Albert által vezetett Szabadság Emberség Magyarság (SZEM) mozgalomban sem. 1944 októberében a fővárosból északkelet felé menekül, abból a megfontolásból, hogy a fronton át, a harcoló alakulatokat kikerülve, felszabadított területre juthat. Barátai közül többen vállalják a fegyveres küzdelmet a német haderővel és a nyilasokkal szemben: ifj. gróf Pallavicini Györgyöt, a Magyar Front szervezőjét és Szegedy-Maszák Aladárt a Gestapo Dachaubá hurcolja, Kovács Imrét a szovjet katonai titkosszolgálat veszi őrizetbe. A SZEM fegyvereseit a nyilasok kivégzik. Szabó Zoltán a Mátrában, Parádon rejtőzik. December elején a csendőrök katonaszökevényesség gyanújával itt veszik őrizetbe.

Tizenegyed-magával a parádi iskolában tartják fogva, majd – bizonyíték hiányában – szabadon engedik. Karácsonykor, a Mátrában, így emlékezik mindarra, amit már négy évvel korábban, Rambouillet-ban átélt: „A hat hete várt orosz katonák ugyancsak erdő szélén megtettek német partizánnak, mivel a történelem nem ismétlődik, de a történelemben az abszurdítások megismétlődnek.”⁴⁵ Szabó Zoltán *antifasiszta* története itt akár be is

⁴² SZABÓ Zoltán: APPENDIX 2. I. m. 314.

⁴³ SZABÓ Zoltán: Tamási Áronról. II. Rendkívüli ember. 1967. In: SZABÓ Zoltán: *Ősök és társak*. Válogatta és a szöveget gondozta: CZIGÁNY Lóránt. EPMSZ, Bern, 1984. 160–161.

⁴⁴ Uo. 160.

⁴⁵ SZABÓ Zoltán: APPENDIX 2. I. m. 335.

fejeződhetne, a teljesebb képet azonban az ezt követő közéleti pályáivének felvázolásával ismerhetjük meg.

A korszakváltás szereplője (1945–1949)

1945. január 6-án Parádról Debrecenbe érkezik. Az Arany Bika Szállóban elhelyezett Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterének, Erdei Ferencnek a szobájában lakik.⁴⁶ „Debrecenben, mivel másutt nem főztek... az ideiglenes minisztertanáccsal ebédelttem és vacsoráztam, általában Nagy Imre és Molnár Erik közt.”⁴⁷ Megismerkedik Nagy Imre földművelésügyi miniszterrel. Erdei Ferenc közéleti feladatvállalásra biztatja. Meggyőzi: most érkezett el a történelmi idő, hogy tíz évvel korábbi közös céljaikat együtt megvalósítsák. A feladatvállalás feltétele a párttagság. Ennek hiányában nem vehetne részt az átalakuló közéletben, ahol tisztségviselő csak az lehet, aki a négy demokratikus párt valamelyikének tagja. Szabó Zoltán nem vállal *közhatalmi* tisztséget, s nem vonzó számára a nemzetgyűlési képviselői mandátum megszerzése sem. Erdei Ferenc ösztönzésére belép a Nemzeti Parasztpártba (NPP), ahol Illyés Gyulával, Kovács Imrével, Veres Péterrel együtt a föld nélküli parasztok érdekeit akarják képviselni. Elvállalja a Debrecenben megjelenő hivatalos lap, a *Magyar Közlöny* szerkesztését, kiadásának és terjesztésének megszervezésével együtt.⁴⁸ Az NPP képviselőtében Erdei Ferenc látja el kétnyelvű felhatalmazással:

„Igazolom, hogy Szabó Zoltán író a NEMZETI PARASZTPÁRT vezetőségi tagja, s mint ilyen, a Vörös Hadsereg által felszabadított területen szabadon mozoghat.”⁴⁹

⁴⁶ Uo. 287.

⁴⁷ Szabó Zoltán levele Richmondból Méray Tibornak Párizsba [1975. március 25.] *Irodalmi Újság*, 1957–1989. Közreadja: NAGY Csaba. Argumentum, Budapest, 1993. 169.

⁴⁸ Kenedi János közlése szerint Szabó Zoltán szerkesztői kinevezése 1945. január 15-én történt. (KENEDI János: Előszó. In: SZABÓ Zoltán: 1956. *Korszakváltás*. I. m. 7.)

⁴⁹ A magyar és orosz nyelven, Debrecenben 1945. január 15-én kiállított igazoláson a Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságának bélyegzője és Erdei Ferenc aláírása olvasható. (PIM Szabó Zoltán centenáriumi kiállítás, 2012.)

A pártigazolást néhány nap múlva – az államforma változása előtt – rendészeti felhatalmazás követi, amely igazolja, hogy „Szabó Zoltán író... az elmúlt évek folyamán tanúsított baloldali politikai és írói tevékenysége következtében a német–magyar fasiszta hatóságok elől bujdosott, ezért politikailag és erkölcsileg megbízható. Jelenleg az Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminisztériumában dolgozik, mint a hivatalos lap, a »Magyar Közlöny« szerkesztője. Közérdekű tevékenysége során végzett ténykedésének hathatós támogatására kérem a magyar hatóságokat, és az orosz katonai parancsnokság segítségét.”⁵⁰ Debrecenben viszontlátja egykori piarista évfolyamtársát, Teleki Gézát is. Nagy Imrét kezdettől a legtöbbre becsüli a Moszkvából visszatérő kommunista vezetők közül. Nagy Imre 1945. március 17-én a kormány rendkívüli ülése elé terjeszti a 600/1945. sz. miniszteri rendelettervezetet, amelynek célja, mint mondotta az, hogy „valóra váltsa a magyar földműves nép évszázados álmát és birtokába adja ősi jussát, a földet. A feudális nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja az ország demokratikus átalakítását, jövő fejlődését és felvirágzását, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt.”⁵¹ Amikor Nagy Imre parlamenti beszédében a földosztásról mint „évszázados álom”-ról beszél, túlzás nélkül szól nemcsak az abban érdekelt parasztság, hanem a magyar progresszió több nemzedéke, így a Márciusi Front, a népi írók követeléséről, a Nemzeti Parasztpárt és egyben Szabó Zoltán által kitűzött társadalompolitikai célokról is. A Minisztertanács egyhangúlag elfogadta az előterjesztést.⁵² Nagy Imre az aláírásával ellátott rendelet tisztázataát személyesen vitte el a *Magyar Közlöny* szerkesztőségébe és nyújtotta át Szabó Zoltán főszerkesztőnek „bizonyos ünnepélyességgel. Olyasmit

⁵⁰ A Magyar Királyi (!) Rendőrség Debreceni Kapitányságán, azonosíthatatlan aláírású m. kir. (Sic!) rendőrtanácsos által 1945. január 19-én kiállított magyar és orosz nyelvű igazolás. (PIM Szabó Zoltán-centenárium kiállítás 2012.)

⁵¹ RAINER M. János: *Nagy Imre*. Politikai életrajz (1896–1953) I. k. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 273.

⁵² *Néplap*, 1945. március 18.

hozok, amit bizonyára szívesen nyomtatsz ki – mondta, rövid mo-solyt fojtva el a bajusza alatt, kéznyújtás közben.”⁵³

1945 tavaszán Szabó Zoltánt a Magyar Írószövetség ideiglenes intéző bizottságának felkérésére a szövetség titkárává választották.⁵⁴

Kiss Sándor lemondását követően,⁵⁵ Szabó Zoltán a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) 1945 áprilisában megválasztott elnökeként, nyitottabb oktatás- és ifjúságpolitika előmozdítását tűzte ki célul. A népi kollégiumi mozgalmat a parasztság és az ifjúság egyenjogúsítását szolgáló fórumnak tekintette. Parasztpárti minőségében is fontosabbnak tartotta bármi-féle személyes ambíciónál, hogy *hazugság nélkül* alakítsanak ki közbeszédet és közvéleményt. A demokratikus közgondolkodás előmozdítására megindították a *Valóság* folyóiratot. – József Attila 1932-es vállalkozása nyomán,⁵⁶ ezúttal a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) központi orgánumaként. A programadó beköszöntő Szabó Zoltán *Hazugság nélkül* című írása, amely egyszerre múltértékelés, helyzetelemzés és erkölcsi számvetés.⁵⁷ Összegzésének pontossága és súlya Bibó 1945–1948 közötti írásaiéval rokonítható: „Valóság: szürke szó, páthosz nélküli.

⁵³ SZABÓ Zoltán: Batthyány-sors. *Irodalmi Újság* (London), 1958. július 15. In: *Nyugati vártán*. Sajtó alá rendezte és szerk.: ANDRÁS Sándor. Utószó: BALLA Bálint.) Osiris–EPMSZ, Budapest, 2011. II. k. 53.

⁵⁴ „Közönségre, visszhangra, feladatra vágyott...” Ablonczy László beszélgetése Szabó Zsuzsával 2001–2002. *Hitel*, 2002. július.

⁵⁵ Kiss Sándor: *A magyar demokráciáért*. Tanúk – korunkról, 5. Magyar Öregdiák Szövetség–Bessenyei György Kör, New Brunswick, N[ew] J[ersey], 1983. 41.

⁵⁶ A *Valóság* kiadója a MADISZ. Szerkesztőbizottsága: Szabó Zoltán, Gyenes Antal, Kardos László, Kende István, Lukácsy Sándor és Major Jenő. Szerkesztőként Márkus István neve szerepel.

Valóság, 1932. Gyarmati Ferenc nyomdája. Szerk.: József Attila. I. évf. 1. sz. Az illegális kommunista párt támogatásával kiadott folyóiratnak egyetlen száma jelenhetett meg. A rendőrség betiltotta, a példányok nagy részét felfoglalták. Híressé József Attila „Egyéniség és valóság” c. cikke tette, amely óriási felháborodást váltott ki a kommunista pártvezetők körében... A szerzők között találjuk Radnóti Miklóst és Remenyik Zsigmondot, Lukács Györgyöt (György Valentin álnéven), Fejtő Ferencet (Györkös Ferencként), Rajk Lászlót (Firtos József álnéven).

⁵⁷ SZABÓ Zoltán: *Hazugság nélkül. Valóság*, 1945. szeptember 1. 1. sz. 3–10. In: *Magyar Füzetek*, 16. sz. (Párizs, 1985.) 7–18.; *Századvég*. Az ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégiumának kiadványa, Budapest, 1987. 4–5., 276–282.

Ám néha úgy érzem, biztosabban ellentéte a hazugságnak, mint az igazság. Az igazság mindig valakié. A valóság kívülünk van. Nem befolyásolhatják szorongásaink, vágyaink, reményeink. Legfeljebb tetteink.”⁵⁸ A tettekre buzdító szerkesztők a népi kollégiumok körében 1945 szeptemberében Szabó Zoltán közreműködésével kezdeményezték a *Valóság Kör* megalakítását is.⁵⁹ A szeptemberben alakult Magyar–Román Baráti Társaság elnöki tanácsában a Nemzeti Parasztpártot Illyés Gyula és Darvas József, a választmányban Szabó Zoltán és Farkas Ferenc képviselték.⁶⁰

Ott találjuk Szabót a Francia–Magyar Társaság szeptemberi alakuló ülésén is.⁶¹ A Minisztertanács 1945. októberi ülésén Teleki Géza vallás- és közoktatási miniszter a novemberi világifjúsági találkozó tárgyában azt javasolta, hogy a magyar küldöttséget Szabó Zoltán vezesse.

„A Minisztertanács – Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt leszavazva – akként határoz, hogy a MADISZ összesen 5 megbízottjának kiküldéséhez járul hozzá...”⁶²

1945. október 29–november 10. között Londonban 63 ország küldötteinek részvételével rendezett világifjúsági kongresszuson Szabó Zoltán általános derűlátó hangulatot tapasztal. Nézeteltérése mindössze Csehszlovákia küldötteivel támad, akikkel nem sikerül tényeken alapuló párbeszédet folytatnia. 1945. november 7-én megalakult a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség

⁵⁸ Uo. 10.

⁵⁹ Meghívó a Valóság Kör szeptember 12-i alakuló összejövetelére. Sokszorosított meghívólevél (1945. szeptember 8.) Aláírta: Szabó Zoltán, Kardos László, a Győrfy Kollégium igazgatója, Debreczeni Ferenc, az Eötvös Kollégium elnöke, Balázs János tanár, az Eötvös Kollégium volt tagja, Halász János (MTI), Márkus István (Valóság), NÉKOSZ Kollégiumok Dokumentumgyűjtemény. Győrfy Sándor iratai. Győrfy István Kollégium 141. In: *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*. I. k. Szerk., bev. és a fejezetek előtti tájékoztatót írta: KARDOS László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 418.

⁶⁰ N. SZABÓ József: A Nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után (1945–1946). *Valóság*, 2012/7. 71., 21. sz. jegyzet.

⁶¹ SZABÓ Zoltán: Levelezőlap a Francia–Magyar Társaság alakuló közgyűléséről. *Képes Világ*, 1945. szeptember 21. 19. sz. 5.

⁶² Dálnoki Miklós Béla kormányának Minisztertanácsi jkv-i 1944. XII. 23.–1945. XI. 15. MOL Kiadványai. II. B. k. Forráskiadványok, 28. Sorozatszerk.: LAKOS János. Szerk., jegyz. és a bev.: SZÜCS László. MOL, Budapest, 1997. 350.

(DIVSZ).⁶³ Ekkor ismerkedik meg és köt barátságot Szabó Zoltán Révai Andrással.⁶⁴ Hét év után újra találkozik az 1938 óta Londonban élő Buday Györggyel. Corshamban találkozik Károlyi Mihállyal.⁶⁵ Angliából hazatérve, döbbenet tapasztalja a kommunista vezetők felfogását. Bibó István: A magyar demokrácia válsága című tanulmányának közlése tárgyában vitába száll az ezt megakadályozni akaró Révai Józseffel és Lukács Györggyel. A demokrácia fogalmának értelmezéséről van szó. Szabónak a néphatalomról vallott nézetei már csaknem egy évtizede szilárdak: „Hogy egy ország demokratikus ország legyen, ahhoz nem elég az, hogy a képviselőház vitatkozik. Sőt még az sem lenne elég hozzá, ha ez a képviselőház titkos választás útján jönne össze. Nem elég hozzá az, hogy a kormányzat tiszteletben tartja a szabadságjogokat, nem elég a törvény előtti egyenlőség. A demokrácia ennél valamivel több. Úgy gondolom, nemcsak kormányzási forma, hanem életforma.”⁶⁶ A politikai változások társadalmi következményei nem a parasztság egyenjogúsításának élményét, hanem az egyre szorítóbb hatalmi kényszerek érvényesülését tudatosítják benne. Jászi Oszkár hasonló következtetésre jut, a Valóság szerkesztői által Amerikába eljuttatott Bibó-tanulmány elolvasása után.

Az 1945 utáni politikai állapotot Szabó Zoltán, visszatekintve, *korszakváltásként* és nem *felszabadulásként* értelmezi. 1946 decemberében lemondadják a parasztpárti Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi minisztert. Nagy Ferenc visszaemlékezése szerint szovjet részről hangzik el az igénybejelentés. „V. P. Szvidorov⁶⁷ kéretett magához... – írja Nagy. – Azt kérdezte tőlem...: – Mikor akarják betölteni a miniszterelnök úrék a kultuszminiszteri tárcát? [Nagy Ferenc]: ...a Parasztpárt még mindig nem tudott alkalmas jelöltet állítani. Megemlítették Illyés Gyula, Tamási Áron és Szabó

⁶³ *Ifjúság*, 1945. november 18.

⁶⁴ SZABÓ Zoltán: Révai András. In: *A túlsó partról*. Révai András válogatott írásai Szabó Zoltán bevezető tanulmányával. Vál., szerk., a fordításokat átnézte és az életrajzot írta: CZIGÁNY Lóránt. Szepesi Csombor Kör, London, 1975. 15.

⁶⁵ SZABÓ Zoltán: APPENDIX 2. I. m. 321.

⁶⁶ SZABÓ Zoltán: Helyszíni riport a pesti demokráciáról (1937) In: *Hazugság nélkül*. I. k. 485.

⁶⁷ Tábornok, hadseregparancsnok, 1945–1947 között a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ügyvezető elnökhelyettese, Vorosilov tábornok beosztottja.

Zoltán írók neveit, azonban a Kommunista Párt egyiket sem vállalja ezek közül. Én bármelyiket szívesen látnám a kultusztárca élén. – Higgye el, hogy a legalkalmasabb jelölt Darvas József – kezdte a régi nótát a közben odaérkező Puskin követ.”⁶⁸ Szabó állítólagos kormányzati megbízásának híre rövid idő alatt széles körben terjed el. Kardos László, a Győrffy Kollégium igazgatója a kollégistákkal írásban közli: „Kultuszminiszter az újabb variáció szerint Szabó Zoli barátunk.”⁶⁹ A tisztséget 1947. március közepétől május végéig a Szabó Zoltánnal egykor közös nézeteket valló kiskgazdapárti Ortutay Gyula látta el. Reá osztott feladat lesz az egyházi iskolák államosítása és a népi kollégiumok felszámolása is. Illyés Gyula visszaemlékezése szerint a népi kollégiumok visszafejlesztése többpárti támogatással történt: „....Miben értett egyet annak idején legkönnyebben a szociáldemokrata, a rákosista, de még az Ortutay-kiskgazdaszárny is? Hogy a népfőiskolákat és a népi kollégiumokat – a demokrácia egyik legszebb önképződményét – mint haladásellenes mozgalmakat – gyökerestől eltáposszák.”⁷⁰

A koalíciós időszak közéleti szereplőit jellemezve az utókor elemzői közül sokan és gyakorta használják a „naív” jelzőt. Mindazokra, akik a hatalmi térfoglalással szemben rendelkezésükre álló egyre szerényebb eszközökkel kísérelték meg létrehozni a Magyar Köztársaság alkotmányos jogforrásait, közjogi intézményeit és demokratikus fórumait. Legsűrűbben Bibó Istvánnal szemben merül fel időről-időre az utókor kritikusi részéről vádként, minősítésként vagy kritikaként Bibó *túlzott jóhiszeműsége*. A naivitás vádjával szemben felmutatható döntő cáfolat, hogy Bibó szellemi küzdelme a kizárólagosságra törő politikai erővel szemben nem magányos és nem idealista küzdelem volt.

Vajon a koalíciós évek legkülönbözőbb politikai meggyőződésű, mégis egyaránt demokratikus elkötelezettségű szereplői – Kéthly Anna, Kovács Béla, Kovács Imre, Nagy Ferenc, Sulyok Dezső, Szabó Zoltán és azok, akik valamennyien a kommunistákhoz nem kötö-

⁶⁸ NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. 2. k. Extra Hungarian, Európa Kiadó, 1990. 48–49.

⁶⁹ Igazgatói körlevél a karácsonyi szabadságon levő Győrffy-kollégistákhoz 1946. december 31. In: *A fényes szelek* i. m. I. k. 613.

⁷⁰ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek, 1977–1978*. Szépirodalmi, Budapest, 1992. Lásd 1978. július 1-jei bejegyzést. 343.

dő közélet szereplőiként, fogyatkozó eséllyel, a demokrácia fenntartásáért küzdöttek – valamennyien naiv emberek lettek volna?

A korszak közéleti szereplői aligha ismerhették a kelet-európai kommunista pártok (gyakorta saját tagságuk előtt is titkolt) stratégiáját, amely szerint előbb a rendészeti hatalmat kell megszerezni, majd a világháborút lezáró békeszerződések aláírását követően válik esedékessé a politikai hatalom kizárólagos megragadása.⁷¹ A béketárgyalásokról Szabó Zoltán a Külügyminisztérium félhivatalos lapját, az *Új Magyarországot* tudósítja Párizsból. A Centre d'Études Hongrois (Magyar Tanulmányok Központja) munkáját irányítja. Ezt követően a Károlyi Mihály vezette magyar követség kulturális tanácsosa lesz. Mód Péterrel, Erős Jánossal, Fejtő Ferencel és Havas Endrével egyidejűleg teljesít külügyi szolgálatot. 1947 novemberében megismeri Jászi Oszkárt, aki élete utolsó magyarországi látogatásáról Párizson keresztül tér vissza az Egyesült Államokba. Tanúja a két egykori barát, Károlyi és Jászi szenvedélyes vitájának. Litván György így ír erről: „A Jászi... tiszteletére rendezett vacsorán... a magyar helyzetről vitatkoztak, amire a jelen lévő Szabó Zoltán sokkal később úgy emlékezett, hogy a két öreg alaposan összeveszett egymással. ...Károlyi ugyan már kevésbé lelkesedik a szovjetekért, de a magyarországi diktatúra erősödését nem akarja tudomásul venni.”⁷² A vita eredményeként Szabó Zoltán és Jászi Oszkár között a hasonló helyzetmegítélésen alapuló kölcsönös rokonszenv alakul ki.

Közkeletű tévedés, hogy Szabó Zoltán is a Rajk-per miatt mondott le és távozott végleg külföldre diplomáciai tisztségéből.⁷³ Meggyőzően cáfolja ezt Szabó Zoltánnak a Károlyi családdal

⁷¹ E kelet-európai stratégia végrehajtásának részleteiről lásd François FEJTŐ: *Historie des démocraties populaires*. I. L'ère de Staline. Seuil, Paris, 1953., II. Après Staline. Seuil, Paris, 1969. Magyarul: FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. I. A Sztálin-korszak, II. A Sztálin utáni időszak. Ford.: ENDREFFY Zoltán. Utószó: KOSÁRY Domokos. Magvető–Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991.

⁷² LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Milleniumi Magyar Történelem. Életrajzok. Sorozatszerk.: GYURGYÁK János, PÓTÓ János. Osiris, Budapest, 2003. 438.

⁷³ A legkorábbi részletes, dokumentált cáfolatot lásd KENEDI János: „Nem ugyanakkor, nem ugyanúgy és nem ugyanazért.” Három dokumentum arról, hogyan mondott le Szabó Zoltán diplomáciai állásáról. Szamizdat Beszélő, 26. sz., é. n. (1989/1.) In: *Beszélő összkiadás*, III. k. AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992. 736–746.

folytatott levelezése, melyben előzetesen és részletesen feltárja külföldön maradásának tervét és indokait. Szabó valójában a Mindszenty-per miatt mondott le diplomáciai tisztségéről.

A tévedés abból eredhet, hogy Mindszenty és Rajk elítélése között rövid idő telt el (1949. február 8., illetve szeptember 24.), valamint hogy Szabó Zoltán gesztussal élt apósa, Károlyi Mihály követ érdekében, s lemondási szándékát bizalmasan először vele osztotta meg, reá bízva, mikor hozza nyilvánosságra beosztottjának döntését. Figyelmet érdemel az az apró, mégsem lényegtelen személyes vonatkozás is, hogy Mindszenty elfogásával egyidejűleg vették őrizetbe, majd a hercegprímással azonos büntetőeljárásban ítélték el a főpap titkárát, Zakar Andrást,⁷⁴ Szabó Zoltán egykori piarista évfolyamtársát.⁷⁵ Szabó Zoltán élete legdrámaibb döntését hozza, amikor külföldön maradásáról határoz: „Angliába a jóakarató emberek menjenek látogatóba, az elfogulatlanok és tárgyilagosak, akik szeretik, ha egyszerűen emberszámba veszik őket.”⁷⁶ Ennyit várt 1945 őszén attól az országtól, amelytől négy év múlva politikai menedékjogot kért.

Magyar író Angliában⁷⁷ (1949–1980)

1949 nyarán anyósához, Károlyi Mihálynéhoz küldött levelében Szabó Zoltán a következőket írja: „...Nem bírtam ezt az állapotot, egy farkas torkában venni lélekzetet... Nehéz ugye szolidárisnak len-

⁷⁴ Zakar András dr. (1912–1986) érseki titkár. A Mindszenty-per III. rendű vádlottja. Hat év fegyházra ítélték. 1970-ben, Mindszenty emigrációja előtt rehabilitálták. Zakar volt hosszú ideig az egyetlen rehabilitált papi személy. (Börtönviselt papok, szerzetesek – Esztergomi egyházmegyes papok. egom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/egyhazmegyes_papok_1.htm letöltés ideje: 2012. VI. 9. Az ítéletet lásd *Mindszenty József a Népbíró előtt*. Pannon, Budapest, 1989. 227–236.

⁷⁵ M. Kegyes tanítórend Bp-i Gimn. évkönyve 1929–30. Kutatásom segítségével köszönetet mondok Koltai Andrásnak.

⁷⁶ SZABÓ Zoltán: *Angliai vázlatkönyv*. Az Új Magyarország kiadása. Bp., 1946. 27.

⁷⁷ Ezzel a meghatározással jellemzi önmagát. Tudatosan kerüli az „emigráns” fogalomhoz tapadó összes negatív és félreérthető következtetés lehetőségét. Az idegenség szerzőnk számára élete végéig vállalhatatlan volt. (SZABÓ Zoltán: *Magyar író Angliában*. In: *Ősök és társak*. Vál., szerk.: CZIGÁNY Lóránt. EPMSZ, Bern, 1984.)

ni egy rezsimmel, amely félévenkinti justizmordokkal tartja fenn magát, és katolikus bíborost, kommunista klerket pontosan egyformán nevez ki spionnak egyik napról a másikra. ... Undorodom, valljuk meg nyíltan. Gondolom maguk is. Micsoda pokoli ötlet? Ha a külügyminiszter kém, akkor a Külügyminisztérium kémszervezet, s Magyarország Koestler-illusztráció.⁷⁸ ...öszönösen mindig korábban iszonyodom. ...Talán kicsit elnézőbb lesz irányomban, ha meggondolja: én amióta novemberben visszajöttem, a „vízözön” állati sejtésében éltem. Talán visszaemlékszik, hányszor mondtam, hogy Rajk ígéretei annyit érnek, amennyi ő belőle lesz, amikor be kéne tartania.

Azt a legrosszabb pillanatokban sem képzeltem, hogy addigra hulla lesz belőle.”⁷⁹ Szabó, Angliában írói munkáját gyakorta háttérbe helyezve, tevékeny részt vállal a nyugat-európai magyar irodalmi élet és közgondolkodás megszervezésében. Ez a feladatvállalás szervezői, szerkesztői, előadói és szerzői munkában nyilvánul meg.

A Szabad Európa Rádió londoni levelezőjeként 1951–1974 között heti 9-10 oldalnyi rádiójegyzetet ír, rögzítve következtetéseit a 20. század diktatúráitól szenvedő hazájáról, társadalmunk szerkezetének modernizációtól elmaradt állapotáról, nem hallgatva el ebben az ország vezetőinek történelmi felelősségét sem. 1951 augusztusában válik véglegessé, hogy Szabó Zoltán a müncheni székhelyű, magyar nyelvű *Látóhatár* folyóirat szerkesztőségi tagja lesz, de londoni munkahellyel.⁸⁰ Ebben a minőségében vett részt a folyóirat támogatói és baráti körének megszervezésében, együttműködésre kérve az általa nagyra becsült Jászi Oszkárt is. Jászi baráti hangú, „Zoltán Öcsémhez” címzett válaszában támogatósáról biztosítja a kezdeményezőket: „A Látóhatáron kívül valóban nincs más hely széles e világon, ahol messzenéző és becsületes magyar gondolkodás otthonra találhatna. Ezért oly fontos ez a lap

⁷⁸ Utalás Arthur KOESTLER: *Darkness at Noon (Sötétség délben)*, 1940) című regényére. Szabó már Franciaországban olvasta a regényt, amely a koncepciók pek pszichológiáját először tárta a világ elé.

⁷⁹ Károlyi Mihály levelezése VI. k. Szerk.: HAJDÚ Tibor. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 37–38.

⁸⁰ BORBÁNDI Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Európa, Budapest, 2000. 37.

és ezért becsülöm oly sokra a Te és Cs. Szabó [László] úttörését a szemle végleges talpra állítása érdekében.”⁸¹

1956. október 24-én Révai András beszéli rá Szabó Zoltánt, hogy értelmezze a forradalmat londoni napi jelentésekben. A forradalom napjaiban rendszeresen együttműködnek. Révai a hajnali órákban sajtószemlét készít a forradalom nyugat-európai visszhangját közlő brit lapokból, összefoglalóját délelőttönként telefonon közli Szabó Zoltánnal, aki ezt az összegzést használja forrásként rádiójegyzeteiben. A Szabad Európa Rádió hallgatói október 29-én ezt hallhatják: „A magyar történelem egy olyan periódusában vagyunk, amikor 1848 bátorságát és 1867 bölcsességét váltakozva kell alkalmazni, de úgy, hogy a kettő közül folyamatosan 48 szelleme legyen az erősebb...”⁸² A megszállás híre Szabó Zoltánt Arthur Koestler London környéki házában éri.⁸³ A forradalom után bebörtönzött Bibó István, Déry Tibor, Gáli József és Obersovszky Gyula megmentése, majd kiszabadítása érdekében kiterjedt szerzői, szerkesztői és kiadói tevékenységet folytat.

Munkája szellemi, erkölcsi és gyakorlati cselekvés. A tiltakozó és szolidaritási akciókban egyik legbefolyásosabb segítője a Magyarországról elszármazott Arthur Koestler, az akkor már világhírű író.⁸⁴

1957 és 1961 között az *Irodalmi Újság* (London–Párizs) rovatvezetője, 1982-ig szerzője. 1957 és 1960 között a Magyar Írók Szövetsége Külföldön nevű szervezet keretein belül Londonban létrehozza, működteti és irányítja a Magyar Könyves Céhet. 1953-tól a müncheni *Látóhatár* főmunkatársa, 1958 és 1982 között az *Új Látóhatár* szerzője. A népi mozgalom történetéről, jelentősé-

⁸¹ Jászi O. levele Oberlinből Szabó Zoltánnak Londonba 1952. XI. 22-én. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll. és jegyz.: LITVÁN György és VARGA F. János. Magvető, Budapest, 1991. 546.

⁸² SZABÓ Zoltán: *Küszöbről. A magyar forradalom Angliában*. Napi kommentárok 1956. X. 24-től XII. 28-ig. Adalékok az újkori magyar történelemhez. No. 10. Sajtó alá rendezte: KENEDI János. Magyar Füzetek–Atlanti Kutató és Kiadói Társulat, Párizs–New Jersey, 1988. 25.

⁸³ SÁRKÓZI Mátvás: Koestler és Szabó Zoltán 1956 megpezsztült őszi napjaiban. Naplójegyzet, 1976. december 27. *Magyar Nemzet*, 1989. október 20.

⁸⁴ Együttműködésük részleteiről lásd Michael SCAMMEL: *Koestler, the Literary and Political Odyssey of a twentieth-century skeptic*. Random House, New York, 2009.

géről és saját szerepéről határozottan más véleménye van, mint Püski Sándornak és Borbándi Gyulának: „A szocializmusnak az a fajtája, amely a magyar népi irodalomban jelentkezik, éppolyan nehezen meghatározható, mint a szocializmusnak az a fajtája, amely a brit Labour Partyban jelentkezik. A népi mozgalom Magyarországon, amely különben eddig sohasem válhatott komoly szervezetté a társadalomban, éppen olyan sokféle ember-típust tömörített kicsiben, mint az angol Munkáspárt nagyban, s lényegében éppúgy koalíciójára törekedett a haladó szellemi elitnek és az agrárproletariátusnak, ahogy a brit Munkáspárt az Oxfordban nevelkedett entellektüelek és szakszervezetekbe tömörült munkások változatos szövetsége. A magyar népi mozgalom... nem azért fordult a parasztkérdés felé, mert parasztromantika hevítette, hanem azért, mert a legszegényebb magyar proletariátus az agrárproletariátus volt...”⁸⁵

Gondolkodására több angolszász filozófus, író és tudós hatott ösztönzően: Hannah Arendt, Isaiah Berlin, Arthur Koestler, George Orwell, Bertrand Russell. E hozzá közel álló szerzők közös jellemzője, hogy valamennyien a zsarnokság ellen küzdenek, a személy szabadságát a hatalommal – minden hatalommal – szemben szellemi eszközökkel védelmezik. Brit szerzőről ritkán közöl hosszabb terjedelmű írást. Orwell az, akinek esetében kivételt tesz,⁸⁶ témáit illetően is hozzá közel álló szerzőt ismer fel. A műfaji keveredés egyaránt jellemző szerzőnk falukutató írásai és két korai Orwell-kötet, a *Csavargóként Londonban*, *Párizsban* és *A wigan móló* között.⁸⁷

Utóbbi két mű is „átmenet a társadalomrajzi és a szociológiai útikönyv között: bennük az író a lélek mélyrétegei helyett a társa-

⁸⁵ SZABÓ Zoltán: A populizmus kérdéséről. *Irodalmi Újság* (London), 1958. november 1. In: Szabó Zoltán: *Nyugati vártán*. I. m. II. k. 59–60.

⁸⁶ SZABÓ Zoltán: Tizenkét feljegyzés George Orwellről. *Látóhatár*, München, 1956. május–augusztus 73–88. Kötetben: *A magyar esszé antológiája. Esszék a kultúráról*. IV. k. Vál. és szerk.: TAKÁCS József. Osiris, Budapest, 2007. 500–514.

⁸⁷ GEORGE ORWELL: *Down and Out in Paris and London*. Victor Gollancz Ltd., London, 1933. *Csavargóként Londonban*, *Párizsban*. Ford. KÖRÖS László. Cartaphilus, Budapest, 2001; GEORGE ORWELL: *The Road to Wigan Pier*. Victor Gollancz Publishing, London, 1937. *A wigan móló*. Ford. LÁZÁR Péter Cartaphilus, Budapest, 2001.

dalom mélyére törekszik.”⁸⁸ Szabó Zoltánt korai Orwell-élménye meglepő párhuzamra sarkallja: „Ez az útikönyv [Csavargóként Londonban, Párizsban] Indiánál és Afrikánál ismeretlenebb tájakra vitte el angol olvasóját: alagsorokba, mosogatókonyhákba, pincékbe, hidak alá, éjjeli menedékhelyre. Orwell egyik legtanulságosabb könyve különben, más terepen, de ugyanolyan felfedezés, amilyen az idő tájt *A puszták népe* volt.”⁸⁹ Orwell írói jelentőségét abban látja, hogy „a szegénységet ő nem megismerni, hanem átélni akarta; tanulmányozás alatt beleélést értett, s módszere abban különbözött például a magyar falukutatókétól, hogy mi nem szegődtünk el summásnak!”⁹⁰ Az *Állatfarm*⁹¹ című Orwell művet már a forradalom előtt ismertette a Szabad Európa Rádióban.⁹² A Huszár László által készített, s csak 1956 után olvasott kiadatlan fordításról elismeréssel nyilatkozik.⁹³ Valódi reveláció mégis az 1984 című Orwell-mű elolvasásakor éri: „A politikai matéria a lényeges, az emberi a járulékos... A regénynek éppen a tudatossága elképesztő. ...A regény cselekvő hőse az a Hatalom, amely mondhatni személytelen... Orwell annak elhárításához segít hozzá, amit kifejezett. Írói értékén felüli teljesítménye: a totális államszerkezet átvilágítása, úgy segíti a szabadság ügyét, mint Röntgen találmánya az orvosokat.”⁹⁴

A forradalmat követő évben Horthy Miklós halála ad alkalmat arra, hogy Szabó Zoltán tömören kifejezze az 1945 előtti és utáni politikai rendszerekről kialakult markáns, elutasító véleményét: „Olyan korszak irányítója távozott az élők sorából, melyet kevesen kívánnak vissza, noha azóta rosszabb napokat láttunk.”⁹⁵

A hazai politikai és társadalmi szférát „*hazugság-rendszer*”-ként értelmezi: „Ha a függőségeket függetlenségnek, kis szabad-

⁸⁸ SZABÓ Zoltán: Tizenkét feljegyzés I. m. 508.

⁸⁹ Uo. 506.

⁹⁰ Uo. 508.

⁹¹ GEORGE ORWELL: *Animal Farm: A Fairy Story*. Martin Secker and Warburg, London, 1945. *Állatfarm*. Ford.: SZIJGYÁRTÓ László. Európa, Budapest, 2006.

⁹² Letter from the West (Nyugati levél). No B-38. 1953. december 18. Kilenc számított lapból álló gépiratmásolat (OSZK Szabó Zoltán-hagyaték 379. f. 116. jelzet). A hagyaték kutatásának engedélyezéséért köszönetet mondok Szabó Zsuzsának.

⁹³ NOVÉ Béla: *Orwell-olvasó*. Krónika Nova, Budapest, 2003. 146.

⁹⁴ SZABÓ Zoltán: Tizenkét feljegyzés I. m. 512–514.

⁹⁵ SZABÓ Zoltán: Halál Lisszabonban. *Magyar Szó*, London, 1957. február 15.

ságokat szabadelvűségnek, forradalmat ellenforradalomnak kell mondani, maga a rendszer lehet aránylag türelmes, józan vagy okos egyben-másban.

Ám ettől az alapvető hazugság hazugság marad.”⁹⁶

A Szabó Zoltánt hazahívó első felkérések az 1960-as években érkeztek. Elsőként Boldizsár Ivánon, egykori gimnáziumi évfolyamtársán keresztül, aki a PEN nemzetközi írószervezet magyar delegáltjaként rendszeresen látogatott Angliába - Szabó Zoltán richmondi otthonába is. 1967-ben Illyés Gyula és Szántó Miklós, a *Magyar Hírek*, a Magyarok Világszövetsége lapjának főszerkesztője a Szepsi Csombor Márton Kör vendégeként Londonban előadást tartottak.⁹⁷ Látogatásuk informális keretei között Szántó vetette fel Szabó Zoltánnak egy – három évtized utáni – tardi látogatás lehetőségét.⁹⁸ Elsőként a Magyarok Világszövetsége által 1970-től szervezett *Anyanyelvi Konferenciák*on jelentek meg időről időre az 1956-ban Nyugat-Európába távozott magyarok. Szabó Zoltán 1971 novemberében, amerikai magánmeghívásra, másfél hónapra az Egyesült Államokba látogat. New Yorkban és Washingtonban találkozik Csicsery-Rónay Istvánnal. Egykori MADISZ-elnök elődjével: Kiss Sándorral, a Parasztszövetség volt vezetőjével. Kornfeld Tamás orvosprofesszorral, Kovács Imrével, Nagy Ferenc egykori kisgazda miniszterelnökkel, Sándor Andrással, Sziklay Andorral, Szegedi-Maszák Aladárral, Varga Benővel, az American-Hungarian Cultural Center, a Magyar Klub rendezvényének házigazdájával és a klub titkárával, Hám Tiborral.⁹⁹ Amerikai magánútja tudatosítja és megerősíti európai azonosságtudatát. 1974 júniusában nyugdíjba vonul. „Amikor ...a [Szabad Európa] rádió felajánlotta korkedvezményes nyugdíjazását, örömmel elfogadta.”¹⁰⁰ 1975-től, miután aláírták az Európai Biztonsági és

⁹⁶ Szabó Zoltánt idézi CZIGÁNY Lóránt: *Homo politicus* - előszó - In: Sz. Z.: *Terepfelverés*. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Cz. L. EPMSz. Bern, 1987. 27.

⁹⁷ Találkozás Illyés Gyulával, 1967. október. 30. 1. CZIGÁNY Magda: *Sziget-magyarország. - Londoni magyar sziget*. A Szepsi Csombor Kör rövid története. Phoenix Könyvek. Kortárs, Budapest, 2012. 150.

⁹⁸ Szántó Miklós szíves közlése, 2012. január 6.

⁹⁹ Sándor András szíves közlése, 2010. június 5.

¹⁰⁰ SZABÓ Zsuzsa: „Közhosszra, visszhangra, feladatra vágyott...” - Ablonczy László beszélgetése Szabó Zsuzsával 2001-2002. *Hittel*, 2002. július 50.

Együttműködési Értekezlet Helsinki Záróokmányát, változott a Magyar Népköztársaság külpolitikája. Az új biztonságpolitikai stratégia értelmében a nyugat-európai magyar emigráció egyes tagjait már nem minősítették sommásan a politikai rendszer ellenségeinek. Mind több személy kapott magyarországi látogatásra biztató informális vagy hivatalos meghívást. Mégsem sikerült mindenkit meggyőzni. A pártállami kezdeményezések részleges eredménnyel jártak: Márai Sándor, Fejtő Ferenc következetes magatartásával egyezően Szabó Zoltán – aki 1976. augusztus 20-tól az Egyesült Királyság állampolgára – szintén elhárította a Magyar Népköztársaságból hozzá érkező felkéréseket és meghívásokat.

Szabó Zoltán nem fogadja el a társadalom elé állított tabukat. Intranszigienciája négy kérdésben nem módosul: hajthatatlan 1956 forradalmi értelmezését illetően, engesztelhetetlen házája katonai megszállásával szemben, meg nem alkuvó tagadója a véleménynyilvánítás korlátozásának és az egypártrendszer politikai gyakorlatának. Ennek tudható be szerzőnk részéről a Magyarországról folyamatosan érkező legkülönbözőbb baráti meghívások, ajánlatok és félhivatalos alkudozási kísérletek következetes elutasítása. Közben – talán éppen következetessége miatt? – nem szűnik meg Szabó Zoltánnal szemben a hatalmi gyanakvás és ellenszenv: 1980. december 9-én az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának a *belső ellenséges ellenzéki, ellenzékiekieskedő csoportok tevékenységéről* szóló jelentése név szerint említi őt azok között a nyugat-európai emigránsok között, akik „népfrontos” összetételben ösztönzik „népfrontos” összefogásra a magyarországi ellenzéket..¹⁰¹

Epilógus (1980–1984)

Londonból Bretagne félszigetére, Josselinbe visszavonulva Szabó vezető szerepet vállalt abban, hogy az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem elsőként jelentette meg az 1980-as évek első felében Bibó István életművét. Ez az utolsó nagyobb szellemi vállal-

¹⁰¹ CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék története (1968–1988)*. Dokumentumok. Twins, Budapest, 1995. Ld. a 24. sz. dokumentumot. 109.

kozása. Eredményeként a Kemény István és Sárközi Mátyás által szerkesztett *Bibó* összes szellemi háterszágát nyújtott a hazai társadalom- és politika kritikusainak, közvetett módon sürgetve Bibó hazai összkiadását, visszatérését a magyar közgondolkodásba.

Szabó Zoltán élesen látja és láttatja a magyar társadalom 20. századi állapotát. Sürgeti a szociális reformokat, és érthető rendszerben határoz meg elvontnak tűnő fogalmakat: „A jövő minősége vagy minősége alighanem azon múlik, hogy az eszközök formálják-e az embereket, vagy az emberek tartják-e kezükben és használják – emberi céljaik szolgálatában – az eszközöket. Azon múlik, hogy az államok tartják-e sakkban a nemzeteket, vagy a nemzetek tartják-e kordában az államokat. Azon múlik, hogy a birodalmak ki tudják-e küszöbölni az államok útján a nemzeteket, vagy a nemzetek a maguk helyére tudják-e utalni a birodalmakat. Azon múlik, hogy az apparátusok lesznek-e erősebbek a testületeknél, vagy a testületek bizonyulnak-e erősebbnek az apparátusoknál. Azon múlik, hogy a szervezett ember függetlenül tud-e s erősebbnek bizonyul-e az őt szervező vagy beszerző tényezőknél.”¹⁰²

Az egyetlen, Szabó Zoltánnal filmen rögzített beszélgetést Radványi Dezső, a Magyar Televízió szerkesztő-rendezője az író bretagne-i otthonában, Josselinben készítette.¹⁰³ Az interjúbán feltett rendkívül provokatív kérdésekre Szabó feszülten és mégis igen visszafogottan válaszolt. Felesége szerint egyiküknek sem volt tudomása a kérdező személy múltjáról.¹⁰⁴ A riporter ugyanis azonos volt azzal az egykori államvédelmi őrnaggyal, aki 1955-ben Piros Lászlónak készített jelentést azokról a „meghallgatások”-ról, amelyeket Nagy Imre lányának egyházi esküvője okán

¹⁰² Szabó Zoltánnal beszélget bretagne-i otthonában Neményi Ninon. Elhangzott a BBC magyar adásában 1982. június 6-án. *Irodalmi Újság*, Párizs, 1982/4. 5.

¹⁰³ Radványi Dezső: Első és utolsó beszélgetés Szabó Zoltánnal. Magyar Televízió, 1983. november 27. Közli: CZIGÁNY Lóránt: Magyar író Josselinben. *Új Látóhatár*, München, 1985/1. Utánközlés: Nekem a haza: az emberek. Szabó Zoltán interjúja a Magyar Televízióban. *Hittel*, 2012/4. 73–75.

¹⁰⁴ Lőcsei [Gabriella] beszélgetése Szabó Zsuzsával: Honvédelem száműzetésben. *Magyar Nemzet*, 2012. június 2.

rögzítettek az államvédelem tagjai.¹⁰⁵ Szerzőnk az ország 1956 utáni helyzetét élete végéig vigasztalannak tekintette.

*Szabó a praxis előbbrevalóságát hirdeti a teóriával szemben. Írói hitvallása szerint a teória felől nem ismerhető meg a valóság. Pályakezdésétől nemet mond erre és következetesen kitart felismerése mellett: nem lehetséges a társadalom egyes csoportjainak jogfosztásával más csoportokat egyenjogúsítani! A kiszolgáltatott emberért emelt szót falukutatóként és a Márciusi Front alapítójaként; az első zsidótörvény ellen tiltakozik katolikusként; hazája német és orosz megszállásának társadalomtorzító következményei ellen az intervenciókat nyomban elítélő szerzőként; a forradalmat 1956-ban Angliában értelmező magyar íróként. Életművét jellemzi az előfeltételezések nélküli megismerés elfogulatlan, szenvedélyes vágya. Egész életében tudatosan kialakított – politikai ideológiáktól független – világszemlélete nem sorolható ideológiai keretek közé. A teóriákkal (a marxista dialektikával és a nacionalista retorikával) szemben mindvégig az ország valóságos helyzetét, a társadalom szerkezetét és a nép állapotát vizsgálta és elemezte. Hazájában a politikai rendszerektől függetlenül fennálló szellemi nyomort tekintette a legpusztítóbbnak. Írói hitvallását Orwell: *Miért írok?* című esszéjét felidézve fogalmazta meg: „Kiindulópontom mindig az volt, hogy állást kell foglalnom, mert felháborít az igazság megsértése. Amikor belekezek egy könyv megírásába, ... Azért írom, mert van valami hazugság, amit le akarok leplezni, valami tény, amire föl akarom hívni a figyelmet...”¹⁰⁶*

Az életút és az életmű értékelésekor azok, akik az író mindenáron ideológiai kategóriákba akarják sorolni, nincsenek könnyű helyzetben, mivel Szabó Zoltán önmaga kulturális meghatározását fontosabbnak tartotta bármiféle pártpolitika legitimálásánál. Nem lélekben, hanem elmében, hazája társadalmi jelenségei iránti töretlen érdeklődésében, írói magatartásában, nyelvi minőség-

¹⁰⁵ RAINER M. János: *Nagy Imre*. Politikai életrajz. (1953–1958.) II. k. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 163. A Radványi Dezsőre hivatkozásnál ld. 163. o. 27. sz. jegyzet: MOL M-KS 276. f. 58/4. ó. e. Radványi áv. őrnagy feljegyzése Piros Lászlónak. 1955. október 11.

¹⁰⁶ George ORWELL: 'Why I Write.' *Gangrel*, London. 1946. *Miért írok?* ford. Székely János. in: George Orwell: Az irodalom fölszámolása. *Európa*, Budapest, 1990. 13.

gében és sokféle feladatvállalásában maradt mindvégig magyar. Analitikus gondolkodói szemlélete Bibó Istvánéval rokon. Vallotta az egyháztól elválasztott világi állam, a plurális hatalommegosztás és a szólásszabadság elveit. A Szabad Európa Rádiónál való szereplése miatt a *Népköztársaság ellensége*ként bélyegezték meg a magyarországi állami-ideológiai és az elhárítási-adminisztratív apparátusban. 1949-től könyveit és egyéb írásait visszavonták a kereskedelmi forgalomból, külföldről nem engedték be az országba. Bibóval közös meggyőződésük, hogy a politikai, ideológiai küzdelem vizsgálatánál és bemutatásánál sokkal nagyobb jelentősége van a társadalmi rétegződés valóságghú ábrázolásának; folyamatosan figyelmeztetni kell a hatalmat gyakorlókat a társadalomból kivetettek helyzetére. *Szabó Zoltánnak nem állt volna jól az ideológiákból szabott konfekciózubbony: átlátott az embert eszközé alacsonyító rabulisztikán.* Világképe nem hatalmi doktrínákon nyugodott. A politikai ideológiák ködén áthatolva a magyar társadalom szerkezetének valóságát kutatta. Egész életében következetesen küzdött saját szellemi eszközeivel a proletárdiktatúra lenini elve és kelet-európai gyakorlata ellen. A parasztok jogainak kiterjesztéséért az 1930-as években, a fasizmus térhódítása ellen az 1940-es években, majd a kommunista vezetésű Magyarország politikája ellen. Életműve 1984-ben bekövetkezett halála óta történelmi távlatba került.

A teóriákkal – a marxista dialektikával és a nacionalista retorikával – szemben mindvégig *a dolgot magát*: az ország helyzetét, a társadalmi szerkezet valóságát és a nép állapotát vizsgálta és elemezte. Ez a szilárd világképen alapuló szemlélet mutatkozik meg *A lelkileg független emberek hivatásáról* című kései írásában, amelyet Kende Péternek, a Párizsban megjelenő *Magyar Füzetek* szerkesztőjének 1979-ben írott levelére alapozott.¹⁰⁷ A folyóirat körkérdésére – *Kell-e politikai emigráció?*¹⁰⁸ – Szabó Zoltán saját szellemi távlatai szerint adott választ. Széchenyi István szavait

¹⁰⁷ SZABÓ Zoltán: A lelkileg független emberek hivatásáról [1979]. Levélrészlet Kende Péter szerkesztőhöz. In: *Kell-e politikai emigráció? Magyar Füzetek*, Párizs, 1984/14–15. 37–41. Utánközlés: *Századvég*, Főszerk.: Gyurgyák János 1990/3–4. 89–91.

¹⁰⁸ Ez volt szerzőnk tanulmányának először nyilvánosságot adó Magyar Füzetek tematikus számának alapkérdése.

idézve hitet tett a független közgondolkodás elengedhetetlen követelménye mellett.

Amennyiben a függetlenség és a cenzúrázatlan nyilvánosság csak az ország határain kívül lehetséges, a politikai emigrációra hárul a feladat, hogy bizonyos demokratikus elveket és célokat megőrizzen, a független elemző és értelmező szellemi párbeszédet pedig napi gyakorlatként tartsa fenn egymással és az otthoniakkal.

Szabadelvű volt az állampolgárok széles körű véleménynyilvánítási szabadságára épülő demokrácia igenlésében, szocialista a társadalom kivetettjei iránti szolidaritás és egyenjogúsítás követelésében és konzervatív mindennemű hatalmi önkény: a 20. századi totalitárius ideológiák, a marxista és fasiszta elmélet és gyakorlat következetes elutasításában.

Szabó Zoltán sem marxi elméleti, sem szakszervezeti-mozgalmi, sem pedig korporatív-szervezeti értelemben nem volt szocialista. A hazai szocializmus történetét tévedések, bűnök és külföldről megfontolás nélkül átvett utópiák ártalmas pusztításaként értelmezte. A teóriákkal szemben mindvégig az ország tényleges helyzetét, a nép reális állapotát vizsgálta és elemezte. Baloldalinak nevezhető ugyanakkor a fogalom George Orwell által kijelölt antitotalitárius értelmében: minden zsarnokot megvetett. Minden zsarnoksággal szemben az erőszakmentes szellemi ellenállást választotta, hirdette és gyakorolta.

Antitotalitárius értelemben – ha a baloldali meghatározást a számára legfontosabb angol nyelven író szerzők: Koestler, Orwell, Russell intellektuális teljesítményére és nem politikai szervezetekre szűkítjük – baloldali gondolkodóvá vált. *Világképéhez, gondolkodásához a legközelebb nem a kontinentális baloldal (marxista-szociáldemokrata) pártjai, hanem a brit Munkáspárt állt. Sürgette a szociális reformokat. Időszerű felismerése: a magyar közgondolkodásból hiányoznak a politikai közösség tagjai által közösen választott, vallott és vállalt elméleti alapok. Demokratikus elkötelezettség hiányában bármiféle politikai ideológia képviselést és érvényesítést a közjó fogalmával összeegyeztethetetlennek, a politikai közösség szabadságára és a társadalom egészének biztonságára veszélyesnek értékelte. Többször tapasztalta, hogy*

a közös eszmények és elméleti alapvetések *hiányában* időről időre tragikus kimenetelűvé fokozódnak a politikai közösséget előbb megosztó, utóbb felemésztő civilizálatlan küzdelmek. A *demokrácia létrehozása a közös alapok megtalálásával kezdődik.*

A képviseleti és hatalmi intézmények csak ezen alapok megteremtését követően működhetnek az általános célok és különböző érdekek érvényesítésének fórumaiként. A közös szellemi alapok megteremtéséhez és megtartásához segítséget nyújthat bizonyos közösen vállalható életművek megismerése és a megismert életművekből szerzett tudás gyarapítása.

Szabó Zoltán számára demokratának lenni többet jelent, mint baloldalinak, konzervatívnak, vagy éppen szabadelvűnek. A baloldal elődjének vallhatná őt a társadalmi egyenjogúsítás elmaradt feladatának vállalásában.

A konzervatívok az utópiák elvetésében, a nemzeti közösséget létrehozó és fenntartó kultúra megőrzésében és gazdagításában vállalt szerepe miatt tekinthetnék magukénak. A szabadelvűek pedig az egyetemes emberi méltóságot védelmező, a gondolkodás- és gondolatközlés szabadsága mellett élete végéig következetesen kiálló elődjüket részesíthetnék megbecsülésben.

Az 1980-as évek második felében ilyen demokrácia-fundamentumként tárult elénk Bibó István életműve. Szabó Zoltán életútja és életműve egyszerre része a 20. századi magyar politika- és irodalomtörténetnek. Méltatói közül sokan az életmű egyik vagy másik részére szűkítik Szabó Zoltán érdemeit, akinek irodalmi és közírói tevékenysége jelentősebb annál, semhogy csonkítva-egyszerűsítve hitelesen megjeleníthető legyen. Ünnepelt Szerzőnk a 20. század eseményeinek torzítói és hamisítói számára mindig nyugtalanító ellenfél (gyakorta ellenség) volt. A történelmi- és társadalmi valóságot megismerni akarók számára azonban mindig szövetséges marad.